Досай Кенжетай
**Қазақстан – жаңа сипаттағы
зайырлы ел**

Мақалада Қазақстандағы дін мен саясат арақатнасы тарихына жан-жақты талдау жасалған. Автор аталған мәселені зерттеу барысында қазақ тарихындағы ислам діні мен мемлекет қарым-қатынасындағы күрделі кезеңдерге ерекше назар аударған.

Түйін сөздер: қазақ, түркі, Қазақстан, дін, ислам, саясат, мемлекет.

Dosay Kenzhetai
**Kazakhstan – the secular state of
a new form**

This article comprehensively addressed questions of history of interaction between religion and politics in Kazakhstan. The author in a study of this problem especially paid attention to the complex and contradictory process of interaction of Islam and the state in the history of the Kazakhs

Key words: Kazakh, Turk, Kazakhstan, religiya, Islam, politics, government.

Досай Кенжетай
**Казахстан – светское
государство новой формы**

В данной статье всесторонне рассмотрены вопросы истории взаимодействия религии и политики в Казахстане. Автор в результате исследования данной проблемы особо уделил внимание сложным и противоречивым процессам взаимодействия ислама и государства в истории казахов.

Ключевые слова: казах, тюрк, Казахстан, религия, ислам, политика, государство.

ҚАЗАҚСТАН – ЖАҢА СИПАТТАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ ЕЛ

Қазақстандағы дін және саясат қатынасы ұстанымдары тарихы (қысқаша тарихи шолу).

Исламның қазақ топырағына енуіне дейін алғашқыда Аббаси халифаты билігіне қарасты Тұлын (868-905), Саж (890-929), Ихшидилер (935-969) сияқты жартылай тәуелсіз түрік саяси биліктерінің артынан Еділ-Бұлғар хандығы (922 ж. Ислам дініне кірген), Қарахан (840-1212) билігі, Ғазнауи (963-1186), Селжұқтар (1038-1194) және Хорезмшах (1092-1221) мемлекеттері сияқты өте маңызды түрік-ислам мемлекеттері пайда болды. Қарлұқтар 751 жылы арабтармен тізе қоса отырып, Сырдария мен Балқаш көлінің арасындағы Талас бойында қытайларды Түркістаннан қуып шығады. Міне, осы тарихи соғыс Орта Азия түркі халықтары тағдырына елеулі ықпал еткен маңызды оқиға болды. Сонымен түріктердің Аббаси халифаты (750-1258) кезінде, атап айтқанда IX-XI ғасырларда исламға кіру процесі жалғасып, жоғарыда аты аталған түрік-ислам мемлекеттерінің құрылуында да, ұлттық тарихымызда да, жалпы ислам тарихында да маңызды рөл атқарғандығын көреміз. Ислам діні Қарахандықтар үшін саяси күш пен бірігудің көзі ретінде қабылданғандығын, олардың мұсылман еместерге қарсы ислам діні үшін соғысқандығын, ислам Аббаси халифатын шығыстан келген шабуылдардан қорғап, шекаралық қалқан қызметін атқарғандығын Махмұт Қашқаридің еңбектерінен де көруге болады.

Түрік-ислам мәдениеті мен өркениеті XI-XII ғасырлардағы Қарахан мемлекеті кезіндегі түрік тілінде жазылған еңбектер арқылы өз болмысын нақты көрсете бастады. Сол кездегі түріктер орналасқан жерлерде, яғни Отырар, Исфиджаб, Баласағұн, Йасы, Сабран (Сауран), Сығанақ, Шаш, Сүткент, Жезд, Весиж, Кудур, Шилжи, Отлук, Өзкент сияқты Мауараннаһр қалаларындағы араб жаулаушыларының әрекеттері IX ғасырларда саяси сипат алған болса, X ғасырдан бастап түбегейлі исламдық ілімдердің дамуы бағытында тәлім-тәрбиелік ордалар медресе, теккелердің орнығуымен бірге қоғамдық, руханияттық, ахлақи принциптерімен бірге экономика мен сауданың дамуына негізделген жаңа мемлекеттік сипаттағы жүйелер қалыптаса бастады. Қарахан мемлекеті тұсында түрік мәдениеті мен ой-санасы, білімі мен ғылымы исламдық рухта дамыды. Қашғар, Баласағұн, Өзкент қалаларындағы медреселер түріктер

арасына исламдық ғылымдарды жайып, дінді түсіндірушілер (муфассирлер), хадисшілер (мухаддистер), исламдық құқықшылар (факихтер), тарихшылар (муаррихтер), тілшілер (мантик(ин)шылар) мен әдебиетшілердің (адибтердің) өсіп жетілуіне ықпал етті. Бұл дәуірде алғаш Құран аудармалары мен түсіндірмелері жасалып, әсіресе құқықтану (фикх) саласында ханафи фикхының (құқық мектебінің) Сарахси, Баздауи, Дабуси, Маргинани және Матуриди сияқты өкілдері арқасында түріктердің ханафи мазхабынан орын алуына әсер етті. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари, Иасауи және Мұхаммед Хайдар Дулати атты ұлы ойшылдар ғылым мен философияның көрнекті өкілдеріне айналды. X ғасыр ортасында Құран түрікшеге аударылды. Мемлекеттің басқару жүйесі өзгерді. Кейіннен Мемлекеттің басқару жүйесі түріктік сипатынан ажырап, парсылық сипат ала бастады. Бұл Қарахан мемлекетінің тарих сахнасынан кетуінің алғышарттарының бірі болды. Осы мемлекетке қарайтын халықтар Сұлтан Санжардың өліміне (1157 ж.) дейін Селжұқ әулетінің қол астында, кейіннен ислам мемлекеті болып табылатын Хорезмшахтарға қарады.

Қазақстандағы көшпенді түркі халқының арасында исламды таратуда Ясауия тариқатының негізін қалаушы Қожа Ахмет Ясауи (1166 ж. немесе 1167 ж. қайтыс болған) зор үлес қосты. Әмір Темірдің Ясауиге деген құрметінің белгісі ретінде XIV-XV ғғ. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі салды. Осы кезеңде Қожа Ахмет Иасауи өзінің исламдық білім беру тұғынамасымен тарихта қалды. Сол арқылы түріктің дәстүрі мен мәдениеті, тілі қайта өркендеді. XII ғасыр басында Қожа Ахмет өзінің шәкірттерін түрік әлемінің төрт бұрышына жібере бастады. Шығыста Қаялық қаласына өзінің немересін жіберсе, Маңғыстауға Шопан Атаны, Үргенішке Сүлеймен Бақырғаниды, Отырарға Мұхаммад Данышманд Зарнукиды жіберді. Бұлардан басқа Иасауи шәкірттері Еділ бойына, Анадолы жеріне, Хорасанға барғандығы туралы деректер бар. Алайда, түрік мәдениетінің бұлай гүлденуін өзге халықтар қолдай қойған жоқ. Хорезм шах Мұхаммед Қарахан мемлекеттерін басып алды. XIII ғасыр басында бүгінгі қазақтар бір жағынан қарақытайлардың, бір жағынан Хорезмшахтың қыспағында қалды. Осы кезде сол кездегі қазақтар Шыңғыс хан шапқыншылығына тап болды. Моңғол билеушілері мұсылмандыққа төзімділік танытты, қабылдады. Алтын Орданың ханы Берке (1255-1266) және басқа да хандардың (Өзбек, Түдеменгү) мұсылмандықты қабылдауымен

исламның орны нығая түсті. Ислам діні әртүрлі тайпаларды біріктіруші құралдың біріне айналды. Көшпенді қазақтар арасына исламды мақсатты түрде тарату басталды. Дін уағызшылары Орталық Азиядан, Еділ өңірлері мен мұсылман әлемінің басқа да аудандарынан ағыла бастады. Ең бастысы сопылық мектептің жергілікті өкілдері нақышбандия мен ясауия тариқаттары билік пен қоғамдық санаға ықпалды болды.

Шыңғыс хан шапқыншылығынан кейін қалыптасқан Жошы ұлысы Евразия кеңістігіндегі түрік мемлекеттігінің қайта қалыптасуы еді. 1312 жылы Жошы ұлысының ханы Тоқта хан өлген соң хан тағына Өзбек хан отырғызылды. Ол 1320 жылы Иасауи мұсылмандық танымдық тұғынамасын қолдады. Ол осы тұғырнама арқылы күрделі діни-саяси реформа жүргізді. Бұрынғы аймақтық, тайпалық жүйелер ыдыратылып, оның орнына рухани негізде біріктірілген тайпалық жүйелер қайта қалыптастырылды. Әр рудың, әр тайпаның басына Иасауи жолының өкілдері қойылды. Бұлар жүздерге біріктірілді. Жүздердің басына Иасауи жолының рухани көсемдері тағайындалды. Хан, сұлтан саяси басшылық және әскер билігін қолында қалдырып, діни рухани мәдени тетік осы дінбасыларда болды. Мемлекеттік билік заңға-шариғатқа берілді. Жошы ұлысында әділетті қоғам орнады. Сол себепті, бұл мемлекет Алтын Орда деген атты алды. Алайда, Өзбек ханның бұл саясатына қарсы шыққан топтар болды. Олар – биліктен шеттетілген Жошы ұрпақтары еді.

1429 жылы Иасауи жолы өкілдерінің Өзбек ұлысының тағына Әбілхайыр ханды отырғызуы түркілік билікті қайтадан күшейтті. Өзбек ұлысы күшейіп, Орталық Азиядағы мықты мемлекеттер қатарына қосылған кезде, Әбілхайыр хан нақшбандия тариқатын қабылдады. Оның мұндай әрекетіне қарсы шыққан өзінің қасындағы Едігенің ұрпағы Уаққас биді өлтіртті. Қара Қыпшақ Қобланды Ақжол биді өлтірді. Нәтижесінде бір халық, бір мемлекет үшке бөлінді: қазақ, өзбек, ноғай.

Иасауи жолына адалдығын сақтап қалған халық қазақ атанып, өзінің жеке мемлекеттігін қалыптастырды. Мұхаммед Шайбани соңына ерген өзбектер Мауараннахр жеріне кетіп, Шайбанилер мемлекетін қалыптастырды. Ноғайлар Батыста Ноғай хандығын құрды.

XV ғасырда Жәнібек пен Керей негізін қалаған Қазақ хандығында Ислам діні жоғарғы хандық биліктің нығаюы мен түрлі қазақ тайпаларының бір ұлт болып қалыптасуына ықпал еткен басты құндылыққа айналды. Қазақ хандығының

халқы исламның сүнниттік ханафи мазхабын ұстанды. Барлық қазақ хандары Керей мен Жәнібектен бастап ең соңғы қазақ ханы Кенесары өздерінің шариғатқа жүгінетіндіктерін атап кеткендігі соның айғағы. Кейінгі Қасым хан мен Есім хан қабылдаған көшпелі мемлекеттің дала заңдарында шариғаттың орны үлкен. Тәуке ханның (шамамен 1718 ж. қайтыс болды) «Жеті Жарғысында» ислам заңдық тәжірибесі нақты. Осы құжатта көрсетілген әкімшілік, қылмыс және азаматтық құқық нормалары шариғаттан екендігі анық. Қазақ хандығында қалыптасқан қоғамның құрылымы заңды түрде бекітіліп, төрелер мен қожалар институты қалыптасты. «Жеті Жарғыда» қожалардың әлеуметтік дәрежесін ерекшелеу ислам дінінің жоғары әлеуметтік деңгейін көрсетеді.

Қазақ хандығында Иасауи жолы мемлекеттік тұғыр дәрежесінде болған кезеңінде қуатты мемлекет болды. Әсіресе, Қасым ханның кезеңінде күшті мемлекеттер қатарына кірді. Осы кезеңде «Қасым ханның қасқа жолы» атты заң қабылданды. 1598 жылы Тәуекел Мұхаммедтің Бұхара үшін болған соғыста жараланып, Ташкентке келіп қайтыс болуы Қазақ хандығы үшін ауыр болды. Тәуекел ханның орына билер хан тағына Есімді емес, Тәуекелдің ұлы Тұрсын Мұхаммедті отырғызды. Себебі, Есім хан нақшбандия тариқатында болатын. Одан кейін Есім хан өкпелеп, біраз жыл Шығыс Түркістанға кетті. Кейіннен қырғыздарға келіп, одан Ұлы жүздің қырғызбен шекаралас руларына билік жүргізді. 1617-18 жылдары Түркістанда отырған қарақалпақтардың бүлік шығаруы Тұрсын ханға Есім ханнан көмек сұрауға мәжбүр етті. Есім хан қарақалпақтар ханы атанған Абд Ғаппарды өлтіріп, Түркістанға келіп тұрақтады. Екеуінің арасындағы діни көзқарастағы қайшылығы 1628 жылы соғысқа ұласып, Тұрсын хан жеңіліп, Қазақ хандығының тағына Есім хан отырды. Ол таққа отырысымен нақшбандия тариқатын мемлекеттік тұғыр ретінде жариялап, «Есім ханның ескі жолы» атты заңды қабылдады. Осы кезеңнен бастап, Түркістанның діни-рухани орталық ретіндегі рөлі төмендей бастады. Діни-рухани орталық ретінде енді Бұхара мен Қашғар атала бастады. Қазақ рулары, тайпалары, жүздері арасында алауыздық күшейіп, іштей қырқыс басталды. 1684 жылы Тәуке ханның таққа отырып, «Жеті Жарғы» заңын қабылдауы Қазақ хандығына біршама тыныштық әкелгендей болды. Жоңғар шапқыншылығы қарсаңында қазақ қоғамы осындай бытыраңқы күй кешіп жатты. Соғыстың алғашқы кезеңінде қазақ жасақтары-

ның күйрей жеңілуі осындай факторлармен тікелей байланысты болды. Абылай ханның саяси тұлға ретінде тарих сахнасына шығуы ғана қазақ халқының одан ары этникалық жіктелуге түсуден аман алып қалды. Ол Иасауи жолын қайтадан мемлекеттік тұғыр дәрежесіне көтеру жолында күш салды. Түркістан қайтадан рухани орталық ретінде мойындала бастады. Үш жүздің игі жақсылары қайтадан Түркістанда жерленетін болды. Алайда, Абылай хан өзінің ойына алған мақсатын толық орындай алмады. Қазақтың ең соңғы ханы Кенесары да елдің еркіндігі мен бірлігі үшін діни негізге сүйенді. Барлық заңдар шариғат негізінде жүргізілді. Бірақ бұл шариғат түсіндірмелері Қазақ тұрмысына бейімделген Ханафи методологиясы негізінде шығарылған кодекс болғанын тарих мойындайды. Сол себепті орыс ориенталистері мен этнографтары осы құбылысты басқаша түсіндіріп бақты. Себебі қазақтарды ислам әлемінен бөліп алудың негіздемесін жасағысы келді. Оған татар, башқұрт молдалары мен қазақтан шыққан Шоқан сияқты оқымыстыларды да тартты. Илминский сияқты миссионерлерді тартып осы әрекетті жүйелі түрде қолға алды.

Қазақтардың Ресей отарына айналуымен жағдай түбірімен өзгерді. Молдалар империяның тапсырмасын орындаушы ретінде тағайындалды. Қазақты дәстүрлі діни орталықтарынан ажыратып, Оренбург муфтиятына бағындырды. 1868 жылғы ереже бойынша бір ауылда бір мешіт болып шектелді. XX ғасырдың басында исламның саясилануын сезген Ресей империясы мұсылмандарды шектеп бақты. XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы тарихтан әлі кетпей жатып, Ресей патшалығы қазақ даласын діни-идеологиялық тұрғыдан игеруге кірісті. Омбыдан қазақ даласына арналған Діни басқарма ашып, қазақ даласына арналған діни қызметкерлер татар, башқұрттар қатарынан «заказной» молдалар дайындала бастады. Мақсаттары қазақ халқын рухани тірегі болған дәстүрлі діни орталықтарынан ажыратып, меңгеру болатын. Қазақ зиялылары ресей патшалығының бұл саясатын тез түсінді. Бұл саясатқа қарсылық күшейіп, соңы көтеріліске дейін апарды. Марал ишан мен оның шәкірттері Қалжан ахун, Ақ ишан сияқты т.б. тұлғалар елді діни білім беру арқылы отарлыққа қарсы тұруға шақырып, мектеп, медресе ашты. Діни кадрлар дайындалды. Себебі, Ресей Бұхарадан келген молдаларға тыйым салды. XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында бұл күреске жадидшілдер қосылды.

1921 жылы Кеңес билігі дін адамдарына сайлауға қатысуға тыйым салды. 1926 жылы рес-

ми құжаттарда мұсылмандар «кеңестік жүйенің дұшпандары» ретінде танылды. Нәтижесінде, мұсылмандардың мешіттері жабылып, қиратылды. Бұл зауал шіркеулердің де басына келді. Екінші дүниежүзілік соғыс себебінен, кеңес үкіметі дінге деген ұстанымдарын өзгертті. Орталығы Ташкентте орналасқан Орта Азия мен Қазақстанның Діни Басқармалары ашылды. Бұл кезеңдегі дін Кеңес үкіметі саясатын жүргізудің құралы болды. Қазіргі уаххабилік идеологияның негізі сол Кеңес үкіметінің астыртын осы идеологияны таратуымен ұштасып жатқанын ескерер болсақ онда, бұл кезеңдегі діни-рухани үдерісті халық үшін пайдалы болды деп айта алмаймыз. 1989 жылы елімізде ресми тіркелген мешіттердің саны 59 ғана болатын. Ал Елбасы Н.Ә. Назарбаевтің қолдауымен 1990 жылы Қазақстан Мұсылмандар Діни Басқармасы құрылды. Бұл қазақ халқының рухани тәуелсіздігін қайта қалпына келтіру жолындағы тұңғыш тарихи шешім болатын.

Қорытынды орнына: Қазақ тарихындағы ислам діні мен мемлекет қатынасы да өте шиеленісті белестерден өткендігін көруге болады. Әр-

бір діни ағым билікті өз ықпалында ұстап бақты немесе билік өзін белгілі бір діни ағымды қолдау арқылы баяндылығын қамтамасыз етті. Себебі жеке мемлекет болып құрылған Қазақ хандығын Орта Азия хандықтары, Иран және Ресей жан-жақты әлсірету жолында өзара саяси келісім жүргізіп жатты. Қазақ хандығына тірек болатын рухани күштермен саясат жасап, оларды алауыздыққа итермеледі. Сол кезеңдерде мемлекет пен дін қатынасы орталықтандырыла алмады. Қазақ хандығы тарих бойынша Бұхара діни мектебінен сусындаған болатын. Кейіннен Қазан мен Уфа орталықтары Патшалы Ресей арқылы ықпалын жүргізгісі келді. Сондықтан бүгін рухани орталықты дербестендіріп, мемлекеттің қадағалауы мен ресми бақылауын күшейту біз үшін тарихтан алар сабақ, ғибрат деп білемін. Осы мақсатта бүгінгі тәуелсіздігіміз бен жеке ел болу мәртебесін асқақтатып, баянды әрі берік діни стратегиялық мақсатты айқындап алу үшін «Қазақстан – жаңа сипаттағы зайырлы ел» тұжырымдамасын ұсынамын.

(Басы. Жалғасы 2-ші нөмірде)